

स्त्रीजाणिवेचा हुंकार : कमल देसाई आणि विजया राजाध्यक्ष

प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर

एम.ए. मराठी, इतिहास, बी.एड., पीएच.डी., सेट

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

ॐ३ ँ'ळ ँ'३३ ँ'३३३३ ँ'३३३३ ँ'३३३३ ँ'३३३३ भ्रमणध्वनी ९४०३०९४८८५

प्रस्तावना

कथा, गोष्ट हा प्रकार लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनाच भावणारा आहे. लहानपणी तर गोष्टींनी विशेष वेड लावलेले असते. अशा वेळी लहान मुलांना वळण लावताना आईने या छोट्या छोट्या गोष्टींचाच आधार घेतलेला असतो. त्यातून संस्काराचे बीज पद्धतशीरपणे ती आपल्या मुलांच्या मनात पेरत असते. आपल्या प्रत्येकाच्या बालमनातल्या आतल्या कण्यात या गोष्टी आपली जागा ठेवून असतात. म्हणूनच हे मूल मोठे झाले तरी त्याच्या मनातील गोष्टींचे आकर्षण लोप पावलेले नसते. 'आई साऱ्या मानवजातीसाठी आद्य कथनकर्ता असते. या अर्थाने या सृष्टीचक्रात जेव्हा केव्हा पहिल्यांदा गोष्ट सांगितली गेली असेल, तेव्हा ती स्त्रीनंच सांगितली असेल, पुरुषानं नव्हे. म्हणजेच कल्पित सृष्टीची आद्य रचनाकर्ता एखादी आईच असेल आणि ही गोष्ट अर्थातच मौखिक परंपरेतील असेल.'^१

बीजशब्द : स्त्री, कथा, पुरुष, मराठी, आशय, लेखन, परिस्थिती, मर्यादा, तत्त्वज्ञान

विषय विवेचन

स्त्री ही पहिली कथाकार असूनही संपूर्ण मराठी कथावाङ्मयाचा आढावा घेतला तर पुरुष कथाकारांच्या तुलनेत स्त्री कथाकारांचे लेखन मर्यादित स्वरूपाचे आहे. ही मर्यादा संख्यात्मक, गुणात्मक, विषयात्मक अभ्यासात्मक अशा सर्वच दृष्टींनी आहे. याचे कारण भारतातली स्त्री पुरुषांच्या जडणघडणीतली तफावत होय. पुरुषांचे लेखक असणे हा त्यांचा विशेष गुण म्हणून गणला जातो. लेखन करताना तशी विशेष वागणूक त्याला मिळते. खोलीचे दार बंद करून तो निःशंकपणे लेखनकार्यात गडून जाऊ शकतो. स्त्रियांना मात्र घरातील सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडून आपल्या लेखनकार्याला वेळ द्यावा लागतो. त्यामुळे बरेच सुंदर विचार घरातल्या जबाबदाऱ्यांमध्ये वाहून जातात. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत प्रतिकूल प्रतिक्रियांना तोंड देत स्त्रियांचे लिखाण होत असते. त्यामुळे स्त्रियांच्या लेखनातील विषयांना गुणवत्तेला मर्यादा पडणे स्वाभाविक आहे.

अशा कारणांमुळे सुरुवातीला लेखन क्षेत्र म्हणजे पुरुषांची मक्तेदारी होती. 'स्त्रीच्या भोवतालचे सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण जसजसे बदलत गेले, शिक्षणविषयक सुविधा, संधी उपलब्ध होत गेल्या. विविध वाङ्मयप्रकारांमध्ये स्त्रियांनी लिहिलेलं साहित्य स्त्रीवादी दृष्टिकोनामुळे लक्षवेधक ठरले. साहित्य क्षेत्रात बहुसंख्य स्त्रियांनी स्वतःचे अस्तित्त्व सिद्ध केले. आणि स्त्रीवादी साहित्याचा नवा प्रवाह निर्माण झाला. त्यातून स्त्रीच्या बदललेल्या आयुष्याचा वेध घेतला जाऊ लागला.^२ या पार्श्वभूमीवर मराठी कथासाहित्यात अशा अनेक स्त्री कथाकार होवून गेल्या आहेत. त्यांचा उल्लेख साहित्यात पुरुषी सत्तेला आव्हान देणाऱ्या कथालेखिका असा करावा लागेल. या कथालेखिकांनी आपल्या स्त्रीसुलभ मर्यादांवर मात करून जीवनाचा व्यापक आशय आपल्या कथांमधून मांडला आहे. गुणात्मकदृष्ट्या या स्त्रियांच्या कथा अत्यंत दर्जेदार होत्या. आशय अभिव्यक्तीच्या बाबतीत त्यांची क्षितिजे विस्तारलेली दिसतात. अशाच साहित्यक्षेत्रात पुरुषी वर्चस्वाला आव्हान देणाऱ्या दोन कथालेखिका म्हणजे कमल देसाई आणि विजया राजाध्यक्ष होय.

कमल देसाई

कमल देसाई या मराठी साहित्यातल्या एक ज्येष्ठ लेखिका. अत्यंत व्यासंगी असणाऱ्या कमलताईंचे तत्त्वज्ञानावर विशेष प्रभुत्व होते. कमल देसाई या महाराष्ट्र — कर्नाटक सीमेवर बेळगाव आणि धारवाड गावाकडच्या. बालपण, शालेय शिक्षण येथेच झाले. कथा, नाटके, कविता, अनुवाद असे विविधांगी लेखन त्यांनी

केले. त्यांची कथा विशिष्ट साच्याने बनलेली नाही. त्या पूर्णतः भारतीय असल्या, भारतीय संस्कृतीशी त्यांचे जवळचे नाते असले तरीही स्वातंत्र्य, बंडखोरी, प्रयोगशीलता, आधुनिकता अशा वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण कथा त्या लिहितात. भारतीय स्त्रियांच्या अनुभवविश्वाच्या मर्यादा कमल देसाईच्या बाबतीत दृष्यमान होत नाहीत, याचे कारण कुठे तरी त्यांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीत लपलेले असावे. त्यांना तत्त्वज्ञानात जितका रस होता तितकाच सौंदर्यशास्त्र, हास्यकला, सामाजिक शास्त्राचे चित्रपट, नाटके, या विषयाचे चौफेर ज्ञान त्यांना होते. भारतीय संस्कृती आणि पाश्चात्य परंपरा यांचा सुरेख मेळ त्यांच्या कथांमध्ये दिसतो. 'मानवी जीवनाच्या प्रातातच विणले गेलेले आध्यात्मिक आणि अधिभौतिक प्रश्न हाताळणाऱ्या फॅटसी, स्वप्ने आणि जाणीव-नेणीव यांच्या खेळातून आणि स्वतःच्या प्रतिमेचा शोध घेणाऱ्या एकमेव लेखिका म्हणून कमल देसाईचा निर्देश करावा लागेल.'³ कमल देसाई यांचा कथेविषयीचा दृष्टिकोन स्पष्ट आहे. त्यांच्या मते, गोष्ट कुठेही घडते आणि कशीही घडते. प्रत्येक क्षण हा तुमच्या मनात एक गोष्ट घडवित असतो. अशी कथेविषयीची त्यांची संकल्पना असल्यामुळे कथाविष्कार त्यांना सहज साधा सोपा वाटतो. म्हणूनच मोठमोठं तत्त्वज्ञान आपण कथेच्या माध्यमातून रसिकांपर्यंत सहजपणे पोचवू शकातो. असा त्यांना विश्वास आहे. आणि त्यांच्या कथा पाहिल्या तर हा विश्वास अनाठायी नाही हेही लक्षात येते.

कमल देसाई यांच्या अनेक कथांचा आढावा घेतला तर त्यांनी सखोल असे तत्त्वज्ञान आपल्या दृष्टीकोनातून मांडून वाचकाला नवी दिशा दिली आहे. उदा 'मोडका बाजार', या कथेत जो त्यांनी सजीव निर्जीवातला भेद नष्ट करून त्यांच्यात अंतरक्रिया घडवून आणली आहे. त्यातून सृष्टीबदलचं सम्यक ज्ञान त्या हळुवारपणे उलगडतात. 'रंगत्रयी' कथेत कलाकाराचा कलाविष्कार आणि त्यांचा स्वशोध ही प्रक्रिया पाहावयास मिळते. मानवी अस्तित्व, जाणीव-नेणिवेतले हिंदोळे, स्वप्न, फॅटसी हे सगळे विशेष त्यांच्या 'तिळाबंद' या कथेत दिसतात. 'महादेववाडी' कथेतील प्रयोगशीलता म्हणजे मुख्य कथनकर्त्याऐवजी अन्य पात्रांकरवी विविध पातळ्यांवर कथा फुलविणे. 'प्लास्टीकचे विश्व' या कथेतून त्यांचा मिथकांबद्दलची आस्था पाहावयास मिळते. मिथकीय व्यक्तिरेखा त्यातील कथासूत्रे यांच्याशी एकात्म स्वरूपाचा सहबंध प्रस्थापित करून त्यांना विस्तारित अवकाश प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न कमल देसाई या कथेतून करतात. कमल देसाई यांची 'श्राद्ध' ही कथा कुटुंबकथेचा चेहरा घेऊन अवतरलेली असली तरीही माणसाच्या आयुष्यातील अनेक विरोधात्मक पैलू दर्शविणारी आहे. 'आठ वर्ष', 'आत्मा विकणे आहे', 'माणसाची गोष्ट', 'हॅट घालणारी बाई', 'भेट' अशा अनेक कथांनी इतके विविध विषय आणि दृष्टिकोन कमल देसाई यांनी पुढे आणले की, त्यावरून त्यांची जीवन जाणीव किती व्यापक, प्रगल्भ होती हे लक्षात येईल.

विजया राजाध्यक्ष

पन्नास वर्षांच्या वर सातत्याने लेखन करणाऱ्या विजया राजाध्यक्ष म्हणजे कथाक्षेत्रातलं एक महत्त्वपूर्ण नाव. प्रामुख्याने स्त्रियांचे विश्व निर्माण करून कथाविश्वाला समृद्धी आणणारया विजयाताई कथालेखिका म्हणून बहुरंगी बहुदंगी आहेत. बरीच वर्षे लेखनक्षेत्रात राहिल्यामुळे त्यांच्या लिखाणातून विविध कालखंडात झालेली स्त्रीजीवनातील विविध स्थित्यंतरे अत्यंत समर्पकपणे प्रगटतात. वेगवेगळ्या वयाच्या निरनिराळ्या भूमिकांमधून वावरणाऱ्या, सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या स्त्रिया रेखाटून त्यांनी स्त्रियांची प्रत्येक बाजू आपल्या लेखनात उजळ केली आहे. विजया राजाध्यक्षांनी कधी कोणत्याही एका विचारप्रणालीचा आधार घेतला नाही. त्यांची लेखणी विविध विचारतरंगातून विहरत राहिली.

स्त्रीचे मुख्य वेगळेपण म्हणजे तिची निर्मितीक्षमता यांचे कुतूहल आदिम काळापासून मानवाला आहे. अनेक संशोधनानंतरही अनेक अज्ञात रहस्ये दडलेली आहे. याच रहस्यांचे आकर्षण विजयाताईना वाटत आले आहे. त्यांच्या कथांमधील रूपबंधातून त्यांचे हे आकर्षण बरेचदा डोकावते. मानवाच्या जन्मासोबतच मृत्यू, वृद्धत्व, एकाकीपण यांचा शोधही त्यांना सातत्याने घ्यावासा वाटतो. पन्नास वर्षांपासून मध्यमवर्गीय जीवनाचा एक सामाजिक, सांस्कृतिक लेखाजोखा विजया राजाध्यक्ष यांच्या कथांतून मांडलेला आहे.

विजया राजाध्यक्षांच्या कथांचा आढावा घेतला तरीही त्यातून त्यांच्या विषयांची विविधता लक्षात येते. स्त्रियांचेच अनुभवविश्व साकारत असतानाही त्यांची चाकोरीबाहेरची वाट चोखाळली होती. 'विदेही'सारखी कथा वाचली तरी विजयाताईंच्या लेखनाची गहनता लक्षात येते. 'विदेही' ही आशयघन, लालित्यपूर्ण, व सखोल अशी कथा आहे. लेखिका सुबक, रेखीव शैलीतून प्रकृती पुरुष नात्याची अथांगता, कलात्मकता, ताटस्थ्याने चित्रीत करित जाते. कथा वाचून संपविल्यावर प्रश्न पडतो, ही कथा कोणाची? स्त्रीची की पुरुषाची? ही कथा किंवा पुरुष

कोणाही एकाची नसून दोघांचीही आहे. आलेल्या अनुभूतीचे मुक्त चिंतन एका कलात्मक पातळीवर कथारूप धारण करते. कथेतील व्यक्तींना कोणतेही विशिष्ट लिंग ठरविता येत नाही. किंबहुना तसा शोध घेणेही गौण आहे.^५ 'कमळ' यासारख्या कथा यांतून स्त्रियांचे नावीन्यपूर्ण भावविश्व त्यांनी निर्माण केले. पूर्वसूरीपेक्षा धीट अभिवृत्ती त्यांनी कथांतून साकारल्यावर पुढच्या स्त्रीसाहित्याच्या पांथस्थांसाठी एक पायवाट निर्माण केली. लैंगिक सुखाचा टप्पा ओलांडल्यानंतर ज्या रहस्याचे आकर्षण विजयाताईना आहे, त्या मातृत्वाच्या अनुभवाला सामोरी जाणारी स्त्री मातृत्वाच्या आपल्या देहाकडे निर्मितीसाठीचे साधनरूप म्हणून बघताना सखोलतेने तिच्या मनातील विचारलहरी त्या अचूकपणे मांडतात. विजयाताईना स्त्रीविचारांबरोबरच परंपरेचेही आकर्षण आहे. भारतीय संस्कृती, संस्कार त्यातील एकत्र कुटुंबव्यवस्था, या कुटुंबव्यवस्थेतील स्त्रीचे स्थान अशा विविध अंगांनी त्या परंपरांचा विचार करतात. म्हणूनच पारंपरिक कौटुंबिक परिघात राहूनही त्या बंधनामध्ये मानवी नात्यांचे सौंदर्य कसे उजळून निघते हे त्यांच्या 'वर्तमान' आणि 'निर्वाण' कथेतून आपल्याला जाणवते. परंपरांचा मनावर खोल पगडा असल्यामुळे १९६७ साली 'सत्यकथा'मध्ये प्रकाशित झालेली 'जेहत्ते कालाचे ठायी' ही कथा पारंपरिक हरदासी आख्यानाचा फॉर्म त्या आधुनिक रूपात मांडतात. 'संधिकाल' या कथेतून 'स्त्री-पुरुषांच्या सहजीवनाचे आधुनिक रूप दाखवितानाच, त्यातील कंगोरे, चढउतार, परस्परांमधील नाते समजून घेण्याची ओढ आणि मग स्वच्छपणे जाणवलेले सत्य स्वीकारण्याची तयारी याचा मनोज्ञ आलेख मांडते.^६ 'अंधाराचा अर्थ', 'अनपढ', 'कमळ', 'नकोच', 'जानकी देसाईचे प्रश्न', 'षोडशी', 'भास', 'कडा', 'पश्चिम' अशा अनेक कथा विजयाताईचे लेखनाचे विविध पैलू दर्शवितात.

तुलना

कमल देसाई आणि विजया राजाध्यक्ष ह्या दोघीही मराठी कथा साहित्य विश्वातील एक वेगळी विचारधारा घेऊन अवतरलेल्या लेखिका होत. कमलताईच्या मते कथालेखन ही एक सहजपणे घडणारी प्रक्रिया आहे. म्हणजे कथा ही आपल्या आजूबाजूला सतत घडत असते. प्रत्येक क्षण आपल्या मनात सतत कथा घडवत असतो. तो क्षण पकडणं हे प्रत्येकाला शक्य होत नाही. पण एखादे संवेदनशील मन हे क्षण लेखणीत कैद करतात, आणि कथेचा जन्म होतो. विजयाताईना कथा लिहिताना विविध विचारतरंग प्रवृत्त करतात. वेगवेगळ्या वयाच्या निरनिराळ्या भूमिकांमध्ये वावरणाऱ्या स्त्रिया या विजयाताईच्या कथा लिखाणाचे मुख्य केंद्रबिंदू होय.

या कथासृष्टीत जेव्हा केव्हा पहिल्यांदा कथा सांगितली गेली असेल ती एखाद्या स्त्रीनेच सांगितली असेल असे म्हटले जाते. या अर्थाने स्त्री ही आद्य रचनाकर्ती आहे. कमल देसाईच्या लिखाणात हा आद्य रचनाकर्तीचा सूर दिसतो. म्हणजेच ही कथा आपल्या मानव इतिहासाच्या जवळ जाणारी आहे. विजयाताईचे लिखाण हे स्त्रीजीवनातील विविध रहस्ये उलगडण्यात गुंतलेली आहेत. धीट अभिव्यक्तीसाठी विजयाताईनी विदेही कमळ यांसारख्या कथा लिहिल्या असल्या तरीही त्यांचे मूळ मातृत्वाचे लेखन करण्यासाठी आसुसलेले होते. लैंगिक सुख आणि मातृत्व यांचा परस्पर संबंध असला तरी स्त्रीच्या मनातील या दोन्हीविषयीचे वेगळे संदर्भ याचे विजयाताईना आकर्षण वाटते.

कमल देसाई यांना तत्त्वज्ञानाची फार आवड होती. त्यांच्या कथांना एक सहजतेचे प्रवाहीपण असले तरी त्याला आतून अविरतपणे तत्त्वज्ञानाचा पाझर फुटलेला होता. त्यांच्या अनेक कथांमधून हा ओढा व्यक्त होतो. विजयाताईचे लेखन तत्त्वज्ञानापेक्षा आत्मशोधकेंद्रित दिसते. हा आत्मशोध विशेषतः स्त्रीच्या आत्मभानाशी निगडित आहे. विजयाताई स्वतः स्त्री असल्याने तिच्या वेदना, मर्यादा, गरजा, सामर्थ्य, संवेदनशीलता, आत्मसन्मान याअंगांने त्यांची कथा फुलते.

कमलताई आणि विजयाताई यांच्या कथांची काही बाबतीत साम्यस्थळे दिसतात. कमलताई यांची 'तिळाबंद' ही कथा आणि जानकी देसाईचे प्रश्न ही विजया राजाध्यक्षांची कथा स्त्रीच्या 'स्व'त्वाशी निगडित अनुभव मांडणाऱ्या आहेत. कमलताई यांची 'श्राद्र' ही कथा आणि संधिकाल ही विजया राजाध्यक्ष यांची कथा पुरुषकेंद्री धर्मव्यवस्था- समाजव्यवस्था दर्शविणाऱ्या आहेत. कमल देसाई यांची अर्थ आणि विजया राजाध्यक्ष यांची वर्तमान या कथा स्त्रीचे द्वंद्वत्मक अनुभव मांडणाऱ्या आहेत. अशी अनेक उदाहरणे या दोन्ही कथालेखिकांच्या बाबतीत देता येतील जेथे त्यांचे मूळ विचार पातळी समांतर असल्याचे जाणवते.

सिमोन द बोव्हुआर यांच्या 'द सेकंड सेक्स' या पुस्तकात निष्कर्षरूपात एक महत्त्वाचे विधान आहे. 'स्त्रीला मुक्त करणे याचा अर्थ तिला पुरुषाबरोबर एकाच नात्यात जखडून न ठेवता तिला बहुरंगी नाती प्रस्थापित करण्याचे स्वातंत्र्य देणे. स्त्रीला तिचे स्वतंत्र अस्तित्त्व मिळू द्या. तसे झाल्यास ती स्वतःसाठी तर जगेलच, पण

पुरुषासाठीही जगणे बंद करणार नाही. स्त्री पुरुष दोघेही एकमेकांना क्रियाशील अस्तित्व मानू लागतील व त्याच वेळी एकमेकांसाठीही उरतील.’^६ अशा प्रकारचे विचार दोन्ही कथालेखिकांच्या कथांमधून स्रवलेले आढळतात.

निष्कर्ष

१. कल्पित सृष्टीची आद्य रचनाकर्ता एखादी आईच असेल आणि ही गोष्ट अर्थातच मौखिक परंपरेतील असेल.
२. स्त्री ही पहिली कथाकार असूनही संपूर्ण मराठी कथावाङ्मयाचा आढावा घेतला तर पुरुष कथाकारांच्या तुलनेत स्त्री कथाकारांचे लेखन मर्यादित स्वरूपाचे आहे.
३. या पार्श्वभूमीवर मराठी कथासाहित्यात अशा अनेक स्त्री कथाकार होऊन गेल्या आहेत. त्यांचा उल्लेख साहित्यात पुरुषी सत्तेला आव्हान देणाऱ्या कथालेखिका असा करावा लागेल. उदा. कमल देसाई आणि विजया राजाध्यक्ष.
४. कमल देसाई यांना तत्त्वज्ञानात जितका रस होता तितकाच सौंदर्यशास्त्र, हास्यकला, सामाजिक शास्त्राचे चित्रपट, नाटके, या विषयाचे चौफेर ज्ञान त्यांना होते. भारतीय संस्कृती आणि पाश्चात्य परंपरा यांचा सुरेख मेळ त्यांच्या कथांमध्ये दिसतो.
५. कमल देसाई यांच्या अनेक कथांचा आढावा घेतला तर त्यांनी सखोल असे तत्त्वज्ञान आपल्या दृष्टीकोनातून मांडून वाचकाला नवी दिशा दिली आहे.
६. ‘मोडका बाजार’, ‘रंगत्रयी’, ‘तिळाबंद’, ‘महादेववाडी’, ‘प्लास्टीकचे विश्व श्राद्ध’, ‘आठ वर्ष’, ‘आत्मा विकणे आहे’, ‘माणसाची गोष्ट’ ‘हॅट घालणारी बाई’, ‘भेट’ अशा अनेक कथांनी इतके विविध विषय आणि दृष्टिकोन कमल देसाई यांनी पुढे आणले की, त्यावरून त्यांची जीवन जाणीव किती व्यापक, प्रगल्भ होती हे लक्षात येईल.
७. पन्नास वर्षांच्या वर सातत्याने लेखन करणाऱ्या विजया राजाध्यक्ष म्हणजे कथाक्षेत्रातलं एक महत्त्वपूर्ण नाव. प्रामुख्याने स्त्रियांचे विश्व निर्माण करून कथाविशवाला समृद्धी आणणाऱ्या विजयाताई कथालेखिका म्हणून बहुरंगी बहुढंगी आहेत.
८. भारतीय संस्कृती, संस्कार त्यातील एकत्र कुटुंबव्यवस्था, या कुटुंबव्यवस्थेतील स्त्रीचे स्थान अशा विविध अंगांनी विजयाताई परंपरांचा विचार करतात. म्हणूनच पारंपरिक कौटुंबिक परिघात राहूनही त्या बंधनामध्ये मानवी नात्यांचे सौंदर्य कसे उजळून निघते याचे त्या यथार्थ वर्णन करतात.
९. कमलताई आणि विजयाताई यांच्या कथांची काही बाबतीत साम्यस्थळे दिसतात. कमलताई व विजयाताईच्या कथांमध्ये स्त्रीच्या ‘स्व’त्वाशी निगडित अनुभव मांडणारे, पुरुषकेंद्री धर्मव्यवस्था—समाजव्यवस्था दर्शविणारे स्त्रीचे द्वंद्वत्मक अनुभव मांडणारे अनेक प्रसंग दिसतात. अशी अनेक उदाहरणे या दोन्ही कथालेखिकांच्या बाबतीत देता येतील जेथे त्यांचे मूळ विचार पातळी समांतर असल्याचे जाणवते.

संदर्भ

१. आर्वीकर, संजय, ‘सहा दशकांच्या समृद्धीची गोष्ट’, स्त्री—लिखित मराठी कथा (१९५० ते २०१०) संपा. अरुणा ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन, २०१४ पुणे, प्रथमावृत्ती, पृ. बारा.
२. देवरी, प्रा. डॉ. लीलावती, ‘मराठी साहित्यात महिला स्त्रीवादी दृष्टीने एक आकलन’, स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, संपा. — डॉ. सुनंदा अहिरे, प्रा.डॉ. उषा य. साळुंके, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, २०१२, पृ. ९८
३. ढेरे, अरुणा (संपा.), ‘कमल देसाई’, स्त्री—लिखित मराठी कथा (१९५० ते २०१०), पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ. ६३
४. चवरे, डॉ. रा.गो., ‘नवकथेचा मध्यान्ह’, मराठी कथा : प्रवृत्ती आणि प्रवाह, सुयश प्रकाशन, पुणे, २००३, पृ. १९०
५. आर्वीकर, संजय, ‘सहा दशकांच्या समृद्धीची गोष्ट’, उनि. पृ. २०.
६. सिमोन द बोव्हुआर, द सेकंड सेक्स, अनुवाद : करुणा गोखले, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१०, पृ. ५५८.

संदर्भग्रंथ

१. अदवंत, म.ना., मराठीतले काही कथाकार, अनमोल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७०
२. धोंगडे, अश्विनी, स्त्रीवादी साहित्य व समीक्षा, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै— सप्टें. अंक २५८
३. पुरोहित, के. ज. (संपा.), सुधा जोशी, 'मराठी कथा : विसावे शतक', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, २००४
४. फडके, डॉ. भालचंद्र, मराठी लेखिका—चिंता आणि चिंतन, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८०
५. वरखेडे, मंगला, स्त्रियांचे कथालेखन : नवी दृष्टी, नवी शैली, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००५
६. शेवडे, डॉ. इंदुमती, मराठी कथा उगम आणि विकास, सोमैया, मुंबई, प्र. आ., १९७३
७. साळुंखे, आ.ह., हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, दहावी आवृत्ती, २०११

